

Gál István

## MAKSAI PÉTER ANGOL NYELVŰ BETHLEN GÁBOR-ÉLETRAJZA 1629-BŐL

*Magyar szerző első műve Angliában magyar történelemről*

A XVII. század egyik legolvasottabb könyve volt az öt kiadást megért enciklopédia, benne Magyarországra vonatkozó alapvető ismeretek közlésével. Botero világföldrajzi kézikönyvében az akkori független magyar politika első, nem magyar államköltségen megjelent angol nyelvű apológiája került az angol nyelvű nyugati közönség elé. Magyar szerző első angol nyelvű körképe Magyarország és Erdély korabeli történelméről, földrajzáról és külpolitikájáról. Kakas István Erzsébet királynő előtti beszéde Erdély függetlenségének okairól és szükségességéről az angol királyi udvar szűk körére szorítkozott, és itthon sem vált ismeretessé a nagy nyilvánosság előtt Bethlen Farkas közléséig. Hungarica-irodalmunk sem tartja nyilván, egyik kiadását ugyan az OSzK néhány éve megvette, de ebben éppen az itt közlendő érdekesebb fejezet nem lehetett még benne. Az 1630-ban kiadott új kiadásba viszont az újranyomott és a magyar eseményeket 1595-ig ismertető fejezeten kívül egy magyar szerző által írt új nagy fejezet került. Ez a külföld Bethlen Gábor-irodalmában is kimagasló helyet foglal el.

*Magyarország Botero Világföldrajzának angol fordításában*

A British Museum könyvtárának (új, mai nevén: British Library) tulajdonában van az olasz antropogeográfiai iskola kiválóságának Boterónak 1601 és 1630 között öt kiadást megért enciklopédiája.<sup>1</sup> A mű címlapja kiadásról kiadásra némi változtatással, bővítéssel és kiegészítéssel jelent meg, akárcsak maga a mű. Első kiadásának teljes címe a következő:

*The World, or an historicall description of the most famous kingdomes and commonweals therein. Translated from Giovanni Botero's Relazioni Universali by Robert Johnson.*

(A világ, vagyis a leghíresebb királyságok és köztársaságok történeti leírása. Botero Világhíradójából fordította Robert Johnson.) London 1601.

Az új kiadások címében a következő változtatásokat eszközölték:

*Relations of the most famous kingdomes and commonwealths throughout the world.*

*The theatre of the world.*

*Relations of the most famous kingdomes and commonwealths through the world*

*enlarged with an addition of the estates of Saxony,*

*Germany, Geneva, Hungary and the East Indies.*

(Híradások az egész földkerekség leghíresebb királyságairól és köztársaságairól Szászország, Németország, Genf, Magyarország és a Kelet-Indiák államainak függelékekével.) Ez az 1630-i, ötödik, itt szóbanforgó kiadás címe.

Giovanni Botero (1533–1617) az antropogeográfia egyik úttörője, Bodin kortársa, Bayle és Montesquieu előfutára. A piemonti származású statisztikus és földrajztudós, Borromei Szent Károly titkára 1576–1584-ig, majd a savoyai hercegek szolgálatába szegődött. Politikai, történelmi és teológiai műveket írt. Machiavelli ellenfele. A modern történetfilozófusok és közgazdászok közül Luio Brentano, Cesare Cantu, Benedetto Croce, Werner Sombart és Max Weber nagyrabecsülik. Legszellemesebb, Gibbon és Spengler messze megelőző világtörténete, *Delle causa della grandezza delle città* c. műve, a világtörténelem mint városok története elbeszélve, hogy Spengler meghatározását idézzük. Három nagy műve közül legismertebb az 1589 és 1596 között megjelent *Relazioni Universali*. Ennek magyar fejezetét fordítot-

<sup>1</sup> E. G. R. TAYLOR: Late Tudor and early Stuart geography 1553–1660. A sequel to Tudor geography 1553–1660. A sequel to Tudor geography 1485–1553. London 1934. 559., 609., 797. — Chamber's Encyclopaedia. Oxford 1967. 2. köt. 461.

ták az egykorú kéziratok szerzői. A magyar nemzeti jellem egyik első sikerült kísérlete. Botero egy másik kisebb munkájában is elárulta Magyarországról és a magyarságról való jólétesült-ségét. Ez a *Notitia rerumpublicarum*, ebben Magyarországról és Erdélyről értékes sorokat ír, említi Budát és Posoniát, Erdélyről azt tudja, hogy négy nemzet lakja, a székelyekről, hogy a hunok leszármazottai. A *Del Dispregio del Mondo* (Milano 1584) pedig Báthory Andrásnak van ajánlva.<sup>2</sup>

A kiadásról kiadásra változatlanul megjelenő magyarországi fejezet (372—394) sorra veszi Magyarország tájait, szomszédait, kormányzatát, szárazföldi és folyami haderejét, erődít-ményeit, természeti gazdagságát, bányáit, a török itteni tartózkodásának okait, nagyságának és hanyatlásának jeleit. Már az 1601-i és később változatlanul átvett magyar szöveg súlyosan elítéli az 1590-es éveknek a Nyugat részéről ki nem használt alkalmait a török kiűzésére, és vádolja az osztrák udvart, hogy sem megfelelő erejű haddal, sem a szükséges hadvezérekkel nem segítette a magyarságot az általa kivívott előnyök kiaknázásában.<sup>3</sup>

Botero első kiadásából már száznegyven év óta ismeretes a XVI. század utolsó éveiben készült magyar fejezete, amelynek két egykorú angol kézírata ugyanott található.<sup>4</sup> Ennek szövegét már több magyar fordításban közreadták és újra meg újra fölfedezik, nem tudván eredeti forrásáról.

A British Museumnak ez a két magyar vonatkozású kézírata 1599-es évszámmal van kel-tezve, így lehetséges, hogy az olasz eredetiből készült fordítás. Olyan föltételezés azonban, hogy Magyarországon járt angol diplomata vagy a török harcokban részt vett angol katona, esetleg katonatiszt eredeti megfigyeléseken alapuló beszámolója, mindenképpen félrevezető.<sup>5</sup> A két szöveg csekély eltéréssel ugyanannak az olasz eredetinek angol fordítása. Külön-külön műnek való feltételezésük téves, mögöttük ugyanaz a forrás rejlik. Első magyar nyelvű közlése Szemere Bertalan tollából való.<sup>6</sup> Röviddel utána A. J. Blackwell másolatából Széchenyi István titkára, Tasner Antal is közölte.<sup>7</sup> Azóta újra meg újra fölfedezik.<sup>8</sup>

### *The State of Bethlen Gábor in Transilvania*

This Country hath Nature it selfe at one time both fortified and honoured: for the woods and *Hercynian* mountaines doe round about invironit, gathering it into the shape of a Crowne. The length is two hundred twenty five miles *English*, and the breadth two hundred. The Ancients made it a part of *Dacia*; but the latter-Writers from the lying of it beyond the woods, have called it *Transylvania*. The *German* name *Siebenburgen*, or the new *Latine* name *Septem Castra*, it hath not from the seven Castles set to defend the Frontiers (as some mistake it;) but from those seven Quarters or Camps, into which the old *Hunnes* at their invasion divided their Army. Thorow these woods and mountaines there be but eleven *Avenues* or entrances out of other Countries into *Transylvania*. It is inhabited by three severall Nations; the *Siculi* which be the ancientest, the *Hungarians*, and the *Saxons*. The Religions publicly professed are three also: The *Arrian*, the *Romish*, and the *Reformed*; and this last divided into the *Lutheran* and *Calvinisticall*. The *Popish* hath continued there of old. The *Arrian* heresie was first brought in by *Blandrata*, Anno 1556. It chiefly infected the Towne of *Clausenburg*, where even at this day the *Arrians* have a populous Colledge and a free Church; though by the religious diligence of *Bethlen Gábor* scarce one fourth part of the City be now infected with this poyson. Both *Popists* and *Arrians* professe in great freedom; for that the Prince at this Inauguration

<sup>2</sup> Alberto MAGNAGHI: Le „Relazioni Universali” di Giovanni Botero e le Origini della Statistica e dell’Antropogeografia. Torino 1906. 121. — M. de BERNARDI: Giovanni Botero economista. Torino 1931. 75—76., 135., 282—283. — DILTHEY, Wilhelm: Gesammelte Schriften. II. Bd. Leipzig u. Berlin 1914. Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation. Die Funktion der Anthropologie in der Kultur des XVI. und XVII. Jahrhunderts. 416—492. Guicciardini és Paruta mellé állítja Boterót; 269., 440.

<sup>3</sup> Az 1616-os kiadás az antropogeográfiai módszerről szóló bevezető tanulmánnyal kezdődik. Az 1. könyv a megfigyelésről, az éghajlatról, a földrajzi helyzetéről, az alkotmányról, az északi és déli népek különbségéről és a régi birodalmakról szól. A 2. könyv Európa földrajzát ismerteti, Nagy-Britanniát rendkívüli bőven (39—76). A 3. könyv Bulgariát, Dalmáciát, Romániát és Valachiát, a 4. a két Magyarországot, az 5. Indiát, Kínát, Japánt, a 6. Amerikát (ahogy ő nevezi „közönségesen Nyugat-Indiát”) foglalja magába. OSZK. Apponyi. Nr. 3068.

<sup>4</sup> Lelőhelyei: Harley MS 7314 és Lansdowne MS 775.

<sup>5</sup> VARANNAI Aurél: Magyarország 1598-ban. Egykori angol diplomata eddig publikálatlan jelentése. Magyar Nemzet 1974. aug. 14. 6.

<sup>6</sup> SZEMERE Bertalan: Utazás külföldön 2. bőv. kiad. Pest 1845. II. 110—112.

<sup>7</sup> TASNER Antal: Magyarország a XVI-ik század végén. Tudománytár 1843. 259—269.

<sup>8</sup> RÉCSEY Viktor: Magyarország a British Museumban. Magyar Nemzet 1900. ápr. 13. — RÓNA Éva: Early travel-books and MSS. on Hungary 1450—1650. Angol Filológiai Tanulmányok. III. 1938. 37—58, kül. 54—56.

is alwayes sworne to defend them, As members politike of the Kingdome. The Saxons use their own mother tongue, the rest speak the *Hungarian*. The number of *Seven* is much observed in *Transilvania*; for by this number is the whole Countrey variously divided. For first, both the *Siculi* and *Saxons*, and each severally have divided their portions into seven Countries or Seats, the Shire-towne (as it were) being head of the Villages about it; to which Townes those of that division repaire for matter of Justice. Secondly, there bee seven capitall Townes, unto which the Villagers round about are to bring their Taxes and Tributes; where being received by Auditors and under-Treasurers, it is afterward returned into the grand Exchequer. Thirdly, over and above all these is the whole land of *Transilvania* divided into seven larger Counties. First, *Coloszien*, whose Metropolis or chiefe City is *Clausenburg*. Secondly, *Szolnok*, whose chiefe towne is *Dees*. Thirdly, *Dobocen-Land*. The fourth Countie hath *Alba Iulia* or *Weisenburg* for its chiefe; and that famous for the Residence and Palace of the Prince. The fifth is named *Thorden*, from *Thorda*, its Metropolis. The sixth is *Keokeollea*, which takes name from the River *Keokeolleo*, and gives name to its chiefe Towne *Keokeolleovar*. The seventh and last Towne and County is *Hungad*, which gave birth and name to the famous Family of *Hungades*. Seven principall Cities it also hath: First, *Hermanstadt*, the ancient Metropolis of *Transilvania*. Secondly, *Cronstat*. Thirdly, *Szas*. Fourthly, *Clausenburg*. Fifthly, *Besterce*. Sixthly, *Sespurg*. And seventhly, *Medroish*, in the middle of all the Countrey.

The whole Countrey is very fruitfull in one Commoditie or other; Corne, Beeves, Muttons and Fish, Gods plentie; all cheape beyond imagination: a fat one being not worth above ten or twelve shillings *English*. So much Wine they have in some places, that at Vintage time it may be bought for an English farthing or halfe-peny a pinte. Very rich it is also under ground; as in Salt-pits, Stone-quarries (wher of some be pretious) and mines both of Gold and Silver, Iron, Qick-silver, and other metals: So that nothing is wanting for the life of man, either for nutriment or ornament: and (that which is part of a wonder also) though there be nowhere more store of money, yet be there nowhere meaner prizes for their commodities.

For proove of this, at the election of *Bethlen Gábor*, there were an hundred measures of Wheat sold in *Clausenburg* Market, for one Rix Dollar: and few Gentlemen there be, who yearely reape not ten, twenty or thirty stacks of Wheat as big as houses, saith mine Author; Their droves and flocks be answerable also. This did *Trajan* expresse in his Coine or *Medaglia*, which had the Image of *Ceres* on the Reverse, with this Motto, *Abundantia Dacie*.

From the Riches of the Countrey comes in the Revenue of the Prince. This is raised first out of his own Crown-lands: the Tenants (it seemes) paying as in *Scotland*, so many Chaldron of victuals. So that one where or other in the Country, the Princes yearly parts come to a thousand mowes or stacks of wheat, foure thousand Beeves, and as many Horses hee hath still running, and of sheepe about thirty thousand. His second way of Revenues is by his Tenths out of the mines, &c. whereof *Transilvania* hath three of Gold; two of Silver, with Quick-silver among; three of Iron, some of Copper, Steele, and Antimony: Lastly, out of eight Salt-pits something comes to him also. The third way arises out of the yearely Tribute and ordinary impositions; besides his extraordinary Subsidies in times of warre. So that though we by reson of distance and information cannot certainly value (?) trada, yet verily hath it never beene read, that the Princes of *Transilvania* ever wanted either money or victuals for their Armies, either in warres offensive or defensive.

The neighbours unto *Transilvania* bee the *Moldavians* and *Walachtians*, all three Confederates: who in a leaguer war have not only resisted the Turks, but freed their Countries of them; The *Turke* at this day being glad of a small Tribute for an acknowledgement from them; knowing, that if the should oppresse them, the Emperour would be glad to rake them into his protection. His other neighbours be the *Tartars* and *Russes*; who being Boot-halers rather than Souldiers, he keeps them out of his Countrey by fortifying upon the eleven Gates or Passages. But the two neighbours most to be accounted of, are the *Turke* and the Emperour; able friends, but too mightie enemies for the *Transilvanian*: But this helpe he hath against them both; that if one proves his enemy, hee puts himselfe under the protection of the other. Thus *John Zepusio*, beate by *Ferdinand*, was restored by the Armes of *Solyman*: and *Sigismund of Transilvania* falling out with the *Turkes*, committed himselfe to the Emperour *Rodulphus*. Againe, for these last thirtie yeares, have three severall Princes of *Transilvania* thought it more ease and safetie to incline themselves unto the *Turkish* favour, than unto the Emperours.

The Forces that this Prince is able to raise, may be some five and twenty or thirty thousand horse and foot; and so many he may well lead out of the Countrey to a forren Expedition; but the whole strength of the Land for the resisting of a common Enemy, have beene numbered to amount unto ninety thousand fighting men; resolute souldiers, able bodies, and fill inured, at least to heare of the warres. But the maine strength of *Transilvania* consists in the multitude of Forts and Castles, built not only upon the elegen passages aforesaid, for the keep-

ing out of the Invaders; bat aptly disposed in severall places within Land also; as two-namely at Alba Iulia, lately erected by *Bethlen Gábor* as very many other likewise have beene since the year 1621 that he came to the government: so that if hee continues but few yeares, he will leave his Transilvania as well fortified as the *Low-Countries*. 18. or 20. principall peeces of strength are in the Princes hand, all well garrison'd; the Country being bound to finde the souldiers their provisions. The Fort of *Fogaras* is one of the most impregnable places in the whole world: and nor much inferiour unto that is the Castle of *Radnet*, where sometimes *Bethlen Gábor* keeps his Court. I omit here the usuall Guards of the Prince: which though they be souldiers in time of warre, yet are they but like our Gentlemen pensioners, and my fellowes of the Guard in time of peace.

The Government and Religion both are wonderfully much amended since the time of the noble *Bethlen Gábor*. The people are growne more civill, and the Country lesse infested with Robbers. As for the Religion, *Bethlen* himselfe is a zealous *Calvinist*, seldome going without a Latine Testament in his poeket. Churches are so well repayred and served, that none wants an Universitie man for its Minister: *Bethlen* still maintaining an hundred poore Schollers upon his owne charges in the Universities of *Germanie*. Colleges he hath built and endowed; whereof that one of *Clausenburg* hath thirtie Fellowships; yearely Synodes and disputations he appoints; himselfe setting, on, incouraging and feasting the Divines and Disputers. Thus reclaimes he the Hereticks, for he usually calls it a marke of Antichrist, By the sword to inforce the conscience.

*The Estate of Gabriel Bethlen or Bethlen Gábor in Hungaria: which came to him either by Election, or by Conquest atchieved from the Emperour: With a brieffe Relation or Chronicle of his Birth and fortunes.*

*Transilvania* is (as the maps shew) on the East confined by *Hungaria*: in the description wherof we told you of 11. famous gates or *Avenues*, thorow which the Passages lead out of one Countrey into another: Foure of which lie betwixt the possession of this Prince in both kingdomes; and next to the first of them on *Hungaria* side, are his Counties of *Szolnok* and *Maramaros*; this latter being governed by *Stephan Bethlen*, brother unto *Gabriel Bethlen*: The chiefe Towne is *Szighet*. A rich Countrey it is, and watered with the famous *Tibiscus*, which in this County hath its fountaine. Abutting upon the next Passage, is the most plentifull Countrey called *Szilagy*; and is divided into two Counties, *Crastno*, and the other *Szolnok*. Upon the ninth Passage, along the River *Keoreo*, lyes the most delicate Country *Keoreos Videke*, the chiefe Towne whereof is *Varad*; whose Castle indured a siege of three hundred thousand *Turkes*, in the yeare 1598. who yet rose without it. Which Fort hath the famous *Bethlen* now re-edified from the very foundation, fortified it *alla moderna*, and built most stately Palaces about it. Adorned also it is with a College of five and thirty Fellowes, an hindred Schollars, a Master and a publike Reader. It hath two hot Baths likewise. In this Countrey lyes the County of *Bihar*, so named of *Bihar* its Metropolis; and another County called *Ermellyeke*, whose head is *Dioszegh*; and the chiefe Forts, *Somlgo* and *Szekelhid*. Upon the fourth Passage (which is the eighth in order of those of *Transilvania*) lyes the Countrey of *Belenyes*, the head-Towne being of the same name also. This is the native foile of our famous *Gabriel Bethlen*; who was here borne in a Mannor house of his owne, called *Iktar*: hereabouts also is the Seat of *Kornis*, the Family of his mother. A Country it is plentifull in Woods, Cattell, Corne, Iron and Copper mines; and on the South part it reaches unto the Castle of *Illyem*, the Inheritance of his brother *Stephan Bethlen*: on another side touching upon the Countrey of *Torontali*, which is under the *Turks*, who hath also inroached into a part of this Countrey. Here be the two strong Castles, *Jeneo*, and *Baiom*; this latter is built in the middest of a Lake, and is in the Maps falsly called *Echyed*. And these be the Countries of *Hungaria*, which lying neere to the *Turke*, and further from the Emperour, did for their owne safeguard. Voluntarily at first put themselves under the protection of *Bethlen Gábor*, whom with the *Transilvanians* they also elected for their Prince.

And now follow those seven Counties which the same Prince hath by the sword and conquest taken from the *German* Emperour, which lie next in situation unto those before mentioned. The first of these is that of *Szatmar*, lying neerer to *Transilvania*, and touching both upon *Maramaros* and *Szolnok* aforesaid. The chiefe Towne gives name to the Shire; being a very strong one, and served by a most plentifull Country about it. The next Country so conquered is *Zabolczi*; whose Burrough Towne is *Debrecen*, situate in a large and most fertile levell of an hundred English miles long and broad, and adorned with a goodly College of Students This County from the Southerne parts of *Hungaria* subject to the *Turkes*, reaches over the goodly River *Tibiscus*, fifty English miles right out, ascending from the East to the South and West; in which parts be the townes and villages of the warlike *Hayduks*, so famous in the *Tur-*

kish History; a free people they held themselves; all Gentlemen, in service of no Lord, but of their, Leaders in time of warres; and those are still of their owne Nation, yet all bound to serve in the Armies of the Prince of *Transilvania*. They live by their owne private Lawes, and are most stiffe for the *Calvinist* Religion.

Next come those Counties which lie in the midst of these aforesaid. The first of which is *Bereghez*, whose Metropolis is *Berekszas*: and this is the driest and barrenest Country of *Hungaria*. Here is the Fort of *Echved*, so built in the midst of Lakes and Bogs, that there is no approach to be made within foure miles of it, either by horse or foot but by one bridge onely: This makes it have the name of the strongest peece of all *Bethlen Gábors* Dominions (perhaps of the whole world) and therefore chosen by him to keepe the Crowne of *Hungaria* in, when he had it in his custody, *Anno* 1622.

All these three Countries aforesaid, conquered from the Emperour, together with these former which belong unto him by Election, lie situated in the forme of a ragged Triangle, betwixt *Transilvania* and the River *Tibiscus*: the first line whereof is made up by the County *Maramaros*, out of wich *Tibiscus* flowes originally. The second line is either made by the River of *Maros* (*Marusius*) which falls into the *Tibiscus* neere *Lippa*, a towne of the Turkes dominions: although the better and evener line be made by the County *Belenges*. The third line of this Triangle (towards the West) ends at the Castle of *Tokai*, under whose walls the River *Brodogh* falls into the *Tibiscus*. From this Castle we beginne to account the other foure conquered Counties, which lie on *Hungaria* side, and in respect of *Transilvania* are beyond the *Tibiscus*. The first of which lying beyond *Tibiscus* and *Brodogh* is called *Vgocz* or *Vngh* (of a River of that name) whose chiefe towne is *Vnghar*; the second is *Hommona*, where the Iesuites have a Colledge.

This Country touches upon *Poland*. The second of these conquered Counties (a member also of this latter) is called *Zemlen*, as its chiefe City also is. Its second City is *Saros Patak*, where the *Palatine* or *Earle-marcher* of that part of *Hungaria*, subject to *Bethlen Gábor*, usually keepest his residence. Ennoblished it is besides with the greatest Colledge Belonging to the reformed Religion in all those parts: wherein (namely) are fourescore Fellowes, three hundred Schollars a Master and foure Readers, all maintained by their owne settled Revenues like ours in *England*, and all planted in a dainty aire, a rich and most delicate Country. The third conquered County is *Borsod*, whose Metropolis is *Tokay* aforesaid; which with its Fort and Castle was in consideration of 60 000. pounds rendred by the Emperour unto *Bethlen Gábor* in the yeare 1628. August the 10. which its new Lord hath sincere-edified. This towne is overlookt by that which they call *The golden Mountaine*, three English miles in height, and seven in compasse, which beares a wine of a more delicate and rich race than the *Canaries*, and inestimable plenty too, here and all abouts the Country. This Country confronts upon the Turkish Territories; and beyond *Rudabanéya* in the west parts begins the dominion of the Emperour. The fourth of these Counties of this beyond *Tibiscus*, and the utmost bounds of his conquests, is called *Abavyvar*; whose Metropolis is *Cassovia*, the fairest and richest of all those parts, and newly walled and fortified by the Conquerour. Inhabited it is by the *Hungarian* and *German Nations*, both of which here have their severall Churches. Here likewise is a Colledge, as there also bee at *Geonez* and *Sepsi*, two neighbour Cities. Here also is the Bishopricke of *Lelesz*, which being popish, was upon request delivered up unto the Emperours disposing in that late treaty of Pacification.

And these be the goodly dominions of *Bethlen Gábor* in *Hungaria*; which on the East are bounded with *Transilvania*, on the West with the Turkish parts of *Hungaria*, on the North with *Poland*, and on the South with the Counties of *Heves*, *Torn*, and *Genevar*, &c. all subject to the Emperour. As for his two Dukedomes of *Oppelen* and *Ratibor* in *Silesia*; they being farre distant and chargeable to hold, hee made a faire surrender of them into the Emperours hands, in that treaty of Peace concluded betwixt them *Anno* 1624.

What Revenues and Certainties may bee raised from hence, is not to bee ghessed at in these troublesome times; in which seasons quiet possession us to bee accounted the chiefe part of the Revenues, seeing the subject is then rather to bee releevd than oppressed. The Forces which hee is able to raise from hence with his owne pay and money must needs be very great, seeing that with them hee hath not onely defended himselfe, and gained upon the Emperour, but so farre pressed upon him as to set so many townes on fire in *Austria* selfe; that by the light of those Bonafires the Emperour might reade a Letter in his owne Bed-chamber in *Vienna*. *Bethlen Gábor* finally, both for his valour and fortune is more dreaded by the Emperour than any other Christian King or Potentate of *Europe*. And now for that this Prince hath so arrested the incroching greatnesse of the Emperour *Ferdinand* in those parts, that he may well be called, *The scourge of the house of Austria*: he is therefore most mortally hated by all the Papists of Christendome, who are sottishly addicted unto that Family. Hence those feornes and slanders of him, that he was *basely borne*, that the was a *Turke in Religion*, yca *Circumcised*, and

an hundred other *Iesuiticall* knaveris. And for that hee hath not still beene ready to doe as we would have him in *England*, since these infortunate warres of *Bohemia*, even we good Protestants have thought that hee hath hitherto done nothing. To rehearse therefore what hee is, and how his time and Armes have beene imployed, may against these calumnies serve for a reall Apologie.

This *Gabriel Bethlen* (whom we call *Bethlen Gábor*) now writing himselfe *Prince of the Sacred Roman Empire, Lord of some part of Hungaria, Duke of Oppelen and Ratibor, &c.* was about the yeare 1580. borne of an ancient Nobility, in his owne inheritance of *Iktar*, aforesaid. His Fathers name was the Lord *Wolfgang Bethlen*; his Mother was descended also of the house of *Kornis*, a Noble and an Ancient Sept or Tribe of the *Sicali*, which bee the eldest Inhabitants of *Transilvania*. His childhood was rather addicted to Armes than to Letters; &c his Tutor had much adoe in keeping him from his delight of riding the horses, &c. But comming to more maturity and discretion, he so well redeemed his time lost at schoole, that he attained to so much perfection in the Latine tongue, as he was able *extempore* to answer the Emperours Ambassadors Oration in that language, Anno 1622. Being afterwards brought up in the Court of *Stephan Bathori, Prince of Transilvania* (whose house in those dayes was a very schoole of military knowledge and exercises) he so aproved jimselpe to that judicious Prince, as he first of all made him a Captaine; and to be briefe, he was by the next Prince *Stephan Boczkai* made Generall of his Armies. This honour, and his fortunate management of it, obtained him a wife of the noble Family of the *Caroli*, by whom he had divers children, though now all deceased. Prince *Boczkai* dying, the next Prince *Gabriel Bathori* continued him likewise in his military honour aforesaid, swearing him also of his Privie Councell. But this double greatnesse made him envied of the Nobility; and this following occasion rendred him hateful to the Prince. It fortuned that in the yeare 1611. this *Gabriel Bathori* most unjustly bereaved the *Saxon* Nation of their chiefe City of *Hermanstad*: whereupon complaint is made to the great *Turke* abroad, and at home that Nation makes choice of the favour and greatnesse of *Bethlen Gábor* to the their mediator to the Prince: Youthfull *Batkori* hereupon suspects him to be too popular, offers him both ill language and blowes to boot. *Bethlen* avoiding the Court escapes to *Buda*, and from thence to *Constantinople*, where hee was faine to stay two hole yeares. Neanes being made in the meane time for the *Saxons*, they obtaine an Armie of the *Turke*, and request him to appoint *Bethlen Gábor* for his and their Generall. Thus in *October* 1613. is he called backe to redresse the wrongs offered by a hated Prince, and to relieve the miseries of his owne Countrie. So welcome he proves and so successfull, that the States and Chiefes, both of the *Saxons* and the *Siculi*, run amaine to *Clausenburgh*; in the chiefe Temple wherof they for three daies together hold a great Councell about the deposing of their Prince. Whercupon *Bathori* making shew fiercly to relinquish that which he could not hold, did with a loud voice (in the hearing of our Author then 15. yeares old, and a student in the Towne) grant a free election; for himselfe proessing in these very words; *That what soever Prince this Kingdome of Transilvania shall make choice of, I (saith he) am ready also to acknowledge for my Prince, upon condition, that he exercises no tyranny upon the three Nations of the Siculi, Saxon, and Hungarians.* Upon this resignation is *Gabriel Bethlen* elected and sworne Prince of *Transilvania*. *Gabriel Bathori* (a Prince neither lawfully elected, nor lawfully governing) retires himselfe to his Castle of *Varadinum*: where he is shortly and treacherously murdered by his owne servants; for which they are executed by *Bethlen Gábor* the yeare following.

He being thus settled, first of all sets upon the reparations of the Castles and Forts of his Country; re-edifies and enlarges *Varadinum*, lately dismantled the *Turkes*. Thus spends he his two first yeares, 1614. and 1615. The next yeare the *Turke* comes downe against *Poland* with 410000. men, and the *Polander* meets him with 250000. *Gabriel* forcknowing, that whosoever gained the victory might afterwards turne his Armes upon him; goes with 25000. men into the neighbour *Moldavia*, where the other two Armies lay incamped: with this handfull of men he passes the River *Nester*, puts himselfe betwixt both Armies, mediates a peace, effects it, is storm'd at by the *Turkes*, and much thanked by the *Polander*; but ill requir'd afterward, when in the yeare 1620. *Bethlen* was engaged in his warres with the Emperour. Returning home, hee the same yeare 1616. (being his third) founds a Colledge at *Alba Iulia*, takes order for solemne and frequent disputations against the *Arrians* and *Papists*, converts many of the first sort. The next two yeares he revives and betters the execution of good lawes; reduces Justice and Civility; and though the warres were hot, and the Reformed Religion much afflicted in *Germany, Bohemia, &c.* yet hee intends his owne Government, and intermeddles not: but intercepting at length some intelligence of the publike designe of the Princes leaguers of the Romish Religion (which was utterly to root out the Reformed) and perceiving the Icsutes and others more busie and pragmaticall at home; and that the Emperours Armie pretended fo be sent against the *Turkes*, was now upon its march, and very suspiciously advanced as tarré as the frontiers of his *Transilvania*; he thinks it time to take the alarum; he armes, and

with a small company draws neere to observe the motions of the Imperialists; stands still upon the defensive, and does no more. Not long after is aid solicited by the Ambassadors of *Bohemia, Moravia, and Silesia*, his confederates, miserably troubled by the Emperour for Religion: For them he first peaceably mediates to Caesar, and being neglected hee in the yeare 1620. leads out his Armies, if not to relieve them, yet to countenance their cause, and to drawn the Emperour to more moderate conditions. In their quarrell and Religions, he takes *Presburg* from the Imperialists, October 13. 1620. Next yeare he passes *the Danubie*, and to be short, is fairely elected King of *Hungarie*; and though hee had the Imperial Crowne of *Hungarie* in his owne hands, yet refused he to be crowned with it. This temper of his preserved him; for besides the treachery of his owne Popish subjects, he had heard a suspicious word let fall by the Emperour of the *Turks* to this purpose; Now (saith he) that *Bethlen Gábor* is King of *Hungarie*, he must needs in the next place affect our *Buda* (the ancient royeall Citie) to reigne in. This word made him feare the *Turks*, and forbore his owne Coronation, onely carrying the Crowne away with him. Thus ended the yeare 1621. The next yeare the Emperour remanding the Crowne, *Bethlen* assemble a Parliament at *Cassaw*, where the Popish party prevailes; the Crowne is sent backe; the title of King is laid downe; in lieu of which he receives these conditions from the Emperour: First, he is acknowledged a soveraigne and independent Prince: Secondly, he is made a Prince of the Empire; and thirdly, are the two Dukedomes of *Oppelen* and *Ratibor* in *Silesia* estated upon him. This yeare his wife *Susanna Katherina* leaves him a widower; and the rest is spent in Embassies and Treaties with the Emperour. The next yeare 1623. was passed over in peace; the Emperour sends him a diamond ring; which some conjectured was meant for a wedding ring, and that the Emperour was desirous to allie him to this house of *Austria*. Ann. 1624. was quiet and peaceable. Anno 1625. he by his Ambassadors woos the Lady *Katherine*, sister to the Elector of *Brandenburgh*; whom in February 1626. he solemnly espouses in *Cassovia*: and is so potent and happy, that July 16. following, he procures her to be elected Princesse of *Transivania* after him, (in case she survided him) and his owne brother *Stephan Bethlen* to be Regent under her. This yeare there hapned some more bustling against the Emperour; but a peace quickly concludes it. The next yeare 1627. the *Turkish* Sultan honours *Bethlens* Princesse with a solemne Embassie, to her principally directed; sends her a Scepter; requires her name also (as an absolute Princesse which one day might be) to be put into the treaty of a perpetuall league. The yeare 1627. he had peace on every side, which continued the next yeare also. When *October 21.* he solemnly buries his Predecessor *Gabriel Bathori* aforesaid. Finally, this yeare 1629. for thankfulness to God, and the good of this Church and Countrey, hee erects an University at *Alba Iulia*, which crownes and blesses all the fame of this former actions. He hath this Summer beene dangerously sicke; but we have heard newes of his safe recovery.

And thus ends the Chronicle of *Bethlen Gábor* the famous; a man much talkt of, but little knowne. Let this at last be answered to his Traducers: that he must needs be a brave fellow, who was favoured and preferred by so many Princes; that from a private fortune should upon his owne deserts be advanced by his Nation to the chaire of soveraignty: that was able to gaine so much upon the Emperour; to succour his friends, and compose a quarrel betweene two such potent enemies; that is in his owne person so dexterous both at Arts and Armes: that desires so much the good of his Country, as to foortile all the passages; to adorne it with Palaces, Churches, Colleges, and Universities: that takes the right course to advance Religion; to incourage, countenance, and promote learning, &c to doe that in beating down heresie by the Word, which the laws of his Nation forbid him to do by the Sword: that hath quickned Justice and good manners; is beloved of his loyall subjects, and feared by the disloyall: that being so dangerously situated hath the spirit and skill to defend his little Countrey from the power of the house of *Ottoman*, the ambition of the house of *Austria*, the might of the *Pole*, and the barbarous inroads of the *Russes* and *Tartarians*: that finally maintaines his subjects in abundance of safety, and abundance of plenty: and though perchance hated, yet feared, and highly honoured by his greatest enemy, the Emperour.

Master Petrus Eusenius MAXAI

#### A szöveg magyar értelmezése

„Bethlen Gáborról túl sokat beszélnek, írja Maksai, de keveset tudnak... Hadd válaszoljunk ezt bírálóink. Mégiscsak derék ember kell hogy legyen, ha oly sok fejedelem kedvelte és kereste barátságát; ha szerény sorból nehéz körülmények között nemzete az uralkodó székébe emelte; ha képes a császár ellenében oly sokat kivívni; ha támogatni tudta barátait és viszályt tudott előidézni két olyan hatalmas ellenfele között; ha maga személyében egyszerre értett a tudományhoz meg a fegyverforgatáshoz; ha tudatában volt, milyen jót tesz hazájának, amikor a szorosokat mind megerősíti, amikor palotákkal, templomokkal, kollégiumokkal és

egyetemekkel ékesíti, tudván, hogy ezzel vallása helyes előmenetelét mozdítja elő; amikor bátorítja, biztosítja és segíti a tudományt és amikor az eretnokséget vitával győzi le, nem-pedig, amit országa egyébként is tilt, karddal; hogy meggyorsította az igazságszolgáltatás és a jó erkölcsök kialakulását, hogy minden hűséges alattvalója szereti és minden hitvány fél tőle; hogy olyan veszélyes földrajzi körülmények között megvan a lélekjelenléte és szakértelme, hogy kicsiny országát megvédi az oszmán ház hatalmával, az osztrák ház ambíciójával, a lengyelek haderejével és az oroszok és tatárok barbár invázióival szemben, hogy végül alattvalóit a biztonság és bőség áldásaiban részesíti; és hogy bár itt-ott gyűlölik, mégis félnék tőle, és még legnagyobb ellensége, a császár is nagyra tartja."

Maksai tanulmánya védőirata a Habsburg-propaganda által gyalázott Bethlen Gábornak, emberi alakja, országa és birtokai, gazdagsága és ereje bemutatásával:

„Bethlen Gábortól bátorságáért és szerencséjéért sokkal jobban fél a császár, mint Európa bármely más keresztény királyától vagy hatalmasságától. És minthogy a fejedelem Ferdinánd császár hatalmának gyarapodását a magyarországi részekben megállapította úgy, hogy joggal nevezik őt tüskének az osztrák ház oldalában: ezért pedig a keresztény világ pápistái, akik annyira függnek a Habsburg-családtól, valamennyien halálosan gyűlölik őt. Tőlük származnak azok a pletykák és rágalmak felőle, hogy zabigyerékként született, hogy vallására nézve török, sőt, hogy körülmétkedett, és még száz más jezsuita kitalálás. És minthogy nem volt mindig képes azt végrehajtani, amit Angliában elvártak tőle a csehországi szerencsétlen háború óta, még mi jó protestánsok is azt hittük, hogy eddigelé semmit sem cselekedett. Éppen ezért nagyon is jól fog szolgálni, mint valódi apológiája, ezek ellen a maszlagok ellen földidézni, hogy kicsoda is ő és hogy használta fel életét és haderejét."

Részletesen elmondja Bethlen Gábor életrajzát, hadvezíri pályáját, fejedelmi ténykedését, nemzetközi szövetkezéseit és kulturális tevékenységét. Gyerekkorát, meséli, inkább katonáskodással mint tanulással töltötte. De ahogy jobban megérett, behozta iskola nélkül elvesztetett idejét és „a latin nyelvben olyan tökélyre emelkedett, hogy a császár követéinek beszédeire válaszolni extempore volt képes”. Hangsúlyozza, hogy szüles kőrü kivánságra tért vissza Erdélybe és választás útján lett Erdély fejedelme, biztosítva Erdély három nemzetét, a székelyeket, a szászokat és magyarokat, hogy megóvja őket a zarnokságtól. Kiemeli, hogy bár megválasztották magyar királynak és a korona is a kezében volt, józansága megóvta attól, hogy királlyá koronáztassa magát.

Maksai részletes leírást ad Bethlen Gábor országáról. Ehhez fogható a korabeli magyar irodalomban sem maradt fönn. Java szövege a következő:

„Ezt az országot maga a természet erődítette meg és emelte ki: ugyanis erdőségek és rengeteg hegysek veszik körös-körül. Hossza 250, szélessége 200 angol mérföld. Az antikok Dácia részévé tették, a későbbi írök azonban azért, mert az erdőségek mögött fekszik, Transylvániának nevezték el. Német neve Siebenbürgen, újlatin neve pedig Septem Castra, ez azonban nem a határait védő hét várról származik, mint sokan tévesen hiszik, hanem arról a hét kerületről vagy táborról, amelyekbe a régi hunok bejövételükkor hadaikat felosztották. Ezek az erdőségek és hegysek kerestül 11 szoros vagy hágó vezet ki-be más országokba. Három különböző nemzet lakja: a székelyek, akik a legrégibbek, a magyarok és a szászok. . . Erdély egész földje hét nagyobb megyére van felosztva. Az 1. Kolozs, ennek székvárosa Klausenburg, a 2. Szolnok, amelynek fővárosa Dés, a 3. Doboka, a 4. Fehérvár, Alba Julia vagy Weisenburg. Arról híres, hogy itt van a fejedelem rezidenciája és palotája. Az 5-et Tordának hívják, székhelyéről Tordáról. A 6. Küküllő, amely nevét a Küküllő folyóról kapta és székhelyének Küküllővárnak adja. A 7. és utolsó város és megye Hunyad, amely a Hunyadiak híres családjának szülő- és névadó helye. Hét nevezetesebb városa van: az 1. Nagyszében, Erdély régi fővárosa, a 2. Brassó, a 3. Szászváros, a 4. Kolozsvár, az 5. Beszterce, a 6. Segesvár és a 7. Medgyes az ország közepén."

A Bethlenről kialakított hamis nyugati kép, az ingatagság, a kiszámíthatatlanság, az óvatosság vonásai ellen fölhozza a kényszerítő körülményeket:

„Erdély szomszédai a moldvaiak és valachiaiak mindhármán szövetségesek: ezek egy közös helyzetben nemcsak ellenálltak a töröknek, hanem hazájukat meg is szabadították tőle; a török napjainkban örül annak a csekély évjáradéknak is, amivel őt elismerik; tudja, hogy ha ő elnyomja, a császár boldogan veszi oltalmába őket. Erdély más szomszédai a tatárok és az oroszok; őket az országon kívül tartja a tizenegy hágó és szoros megerődítésével. De az a két szomszéd, amellyel leginkább kell számolni, a török meg a császár; használható barátok, de túl hatalmas ellenségek az erdélyi embernek. Kettejük ellen ilyen cselhez folyamodik: ha valamelyik ellenségének bizonyul, a másik oltalma alá helyezi magát. Így Zápolya Jánost, amikor Ferdinánd megverte, Szulejmán hadai hozták vissza, és Báthory Zsigmond, a törökökkel szemben vereséget szenvedve, Rudolf császárhoz kötötte magát. Ebben az utolsó harminc évben Erdély három különböző fejedelme ismételtlen úgy vélekedett, hogy célszerűbb és biztonságosabb a török kegyét keresni, mint a császárt."

„Erdély Magyarországgal annak keleti határán függ össze vele. Már leirtuk, hogy 11 híres szoros vagy hágó vezet be más országokból. Négy ezek közül Bethlen két országban levő birtokai között van. A magyar oldalon legközelebb fekszik hozzá Szolnok és Máramaros, székvárosa Sziget. Gazdag terület, a híres Tisza öntözi, ennek itt is van a forrása, továbbmenve a következő szorosra a leggazdagabb vidéket Szilágyinak hívják: ez két megyére oszlik, Krasznára és Szolnokra. A Körös folyó mentén fekszik a Körösvidéke nyújas tartománya, ennek fővárosa Várad. Itt terül el Bihar megye, székvárosáról Biharról elnevezve. A következő megye Érmellyéke, székhelye Diószeg. Híres várai Somlyó és Székelyhid. A következő szorosnál fekszik Belényes vidéke, székvárosának is ugyanaz a neve. Ez a táj bővelkedik fában, marhában, gabonában, vas- és rézbányákban. Délen lenyúlik Illye váráig, a másik oldalon határos Torontál vármegyével. Itt két erős vár van, Jenő és Bajom; az utóbbi egy tó közepén épült. Fogaras erődje az egész világ egyik legáthatolhatatlanabb helye; és nem sokkal alsóbb rendű ennél Radnót vára, ahol Bethlen Gábor időnkint udvarát tartja.

Most pedig az a hét megye következik, amelyet a fejedelem karddal és hódítással szerzett meg a német császártól. Ezek közül az első Szatmár, ez érintkezik Máramarossal és Szolnokkal. Székvárosa adja nevét a megyének, jól meg vannak erődítve, gazdag és igen termékeny vidék veszi körül. A következő meghódított megye Szabolcs. Ennek székvárosa Debrecen, 100 angol mérföld széles és hosszú, nagy és igen termékeny síksággal körülvéve. A török történetében oly híres harckedvelő hajdúk városai és falvai a Tiszától 50 angol mérföld hosszúságban terülnek el keletről délre és nyugatra ereszkedve. A hajdúk szabad népnek tartják magukat, valamennyien nemesemberek, semmilyen urat nem szolgálnak, kivéve saját vezéreiket háború idején; ezek saját vérükből valók, de azért Erdély fejedelmének hadaiban kötelesek szolgálni. A hajdúk saját külön törvények szerint élnek.

A következő megyék a közepen terülnek el. Az első közülük Bereg, székhelye Beregszász; ez Magyarország legszárzabb és legterméketlenebb vidéke. Itt áll Ecsed vára, tavak és mocsarak közé építve, úgy hogy 4 mérföld körzetben lóháton vagy gyalog egyetlen hídon lehet csak megközelíteni. Ez Bethlen Gábor és talán az egész földkerekség legerősebb erődje, ezért választotta ki arra, hogy itt tartsák a magyar koronát, amikor őrizetében volt 1622-ben. Ez a három megye a császártól elhódítva, az előbbiekkal, amelyekkel választás útján tartoznak hozzá, Erdély és a Tisza folyó között háromszög alakban terül el. Ennek egyik oldala Máramaros megye, a másik a Maros folyó, amely Lippánál folyik a Tiszába, harmadik oldala pedig Nyugat felé Tokaj vára, amelynek falai alatt a Bodrog folyik a Tiszába. Ettől a vártól kezdjük számítani a másik négy meghódított megyét, amely a magyar oldalon fekszik és Erdélyből nézve túl a Tiszán terül el. Az 1., amely a Tisza és Bodrog között fekszik Ugocsa vagy Ung, székhelye Ungvár, másik városa Homonna. Ez a megye Lengyelországgal érintkezik. A 2. meghódított megye Zemplén, ahogy a székhelye is az. 2. városa Sárospatak, ahol a Palatinus Bethlen Gábornak alárendelve tartja rendszeren székhelyét. A 3. meghódított megye Borsod, székvárosa Tokaj, amelynek erődjét és várát 60 000 fontért a császár 1628-ban átengedte Bethlen Gábornak, aki azóta megerősítette. E város mögött húzódik az Aranyhegy három angol mérföld magasán és hét mérföld hosszan, amelyen sokkal ízebb és gazdagabb borfajta terem, mint a Kanári-szigetek. Ez a megye a török területekkel érintkezik; Rudabánya mellett nyugatra pedig kezdődik a császár birtoka. A 4. megye a Tisza mögött Abaújvár, székvárosa Kassa, az összes területek legszebb és leggazdagabb városa, amelyet új fallal és erődítménnyel vett körül a hódító. Németek és magyarok lakják, mindegyiknek számos temploma van. Két szomszéd városa Gönc és Szeps. Itt van a leleszi püspökség is.”

Erdély gazdagságáról ezt írja: „Az egész ország rendkívül gazdag egyik-másik terményben; gabona, marha, juh és hal van bőségesen; ezek mind képzelenen fölül olcsók: egy hízó nem drágább 10–12 angol shillingnél. Bor meg annyi van némely helyen, hogy szüretkor pintje egy angol garasért vagy félpennyért kapható. Nagyon gazdag az ország a föld alatt is; sóbányák, kőbányák, sőt még drágakőbányák, arany- és ezüst-, vasérc-, higany- és más ércbányák: úgyhogy az ember megélhetéséhez, akárcsak élelmezéséhez vagy ruházkodásához nem hagy semmi kívánivalót; és ez is hozzátartozik a csodához, hogy bár sehol sem lehet több megtakarított pénzt találni, a mindennapi szükségletek árai sehol nem lehetnek alacsonyabbak.”

Bethlen Gábor szövetségének értékét bizonyítva hadseregének jó megszervezettségét és ütőképességét így ecseteli:

„A fejedelem képes olyan nagy haderőt állítani, amelyben 25 vagy 30 000 lovas és gyalogos van; ennyit tud egy külföldi hadjárata az országból kivezényelni; de az ország teljes hadereje ellenfél támadása esetén 90 000 harcost számlál: elszánt katonák, képzett emberek. Erdély főereje azonban erődeinek és várainak sokaságából áll, és pedig nemcsak a tizenegy szorosnál épültekből, hogy a behatolókat kívül tartsák; de ezek bent az országban is számos helyen alkalmasan vannak elhelyezve. Kettő ilyen van Gyulafehérvár körül, ezeket Bethlen Gábor mint még sok más is, azóta emelte az utóbbi években, amióta ő van kormányon, úgy hogy

ha folytatja néhány évig, Erdélyt olyan jól megerősítve hagyja majd ellátva, mint amilyen ország Hollandia. 18 vagy 20 erőd van a fejedelem kezén, valamennyi jól ellátva katonasággal; az ország kötelezve van rá, hogy a katonaság ellátásáról gondoskodjék.”

A szerző hangsúlyozza a szabad vallásgyakorlatot Bethlen uralma alatt: „A három elismert vallás az ariánus, a római és a reformált: ez az utolsó a luteránus és kálvinista hitre oszlik. A római nagyon régóta létezik. Az ariánus eretnekséget először Blandrata hozta be 1566-ban, főként Kolozsvár városát fertőzte meg, ahol ma is szabad egyházak van, bár Bethlen Gábor vallásos hitbuzgósága alig negyedére csökkentette a városnak ezzel a méreggel fertőzött részét. A pápisták és az ariánusok nagy szabadságban gyakorolják hitüket; a fejedelem ugyanis beiktatásakor mindig fölesküszik arra, hogy mint az ország politikai tagjai védelmezi őket. Bethlen Gábor vallását illetően maga fantikus kálvinista, ritkán megy valahová zsebében a latin biblia nélkül. A templomokat alaposan kijavíttatta. Évente zsinatokat és hitvitákat rendez, ezeken ő maga elnököl, bátorítva és ünnepeve a papokat és vitázókat. Így hódítja vissza az eretnekeket, mert az Antikrisztus jellemzőjének tartja, hogy karddal avatkozzanak be valakinek lelkiismereti ügyeibe.”

A harmincéves háborúban való részvételéről ezt írja: „Bár Németországban, Csehországban és másutt nagyban zajlott a háború és a református vallást nagyon érintette, először saját kormányára ügyelt és nem avatkozott be; de átlátva a katolikus vallást követő fejedelmek ligájának nyilvánossá vált tervein, akik gyökerében akarták kitépni a református vallást, és a jezsuitákat és másokat ültetni helyébe és, hogy a császár seregét a török ellen akarva küldeni az már úton is van és óvatosan olyan messze vonult előre, mint Erdély határai: úgy gondolta, itt az idő, hogy riadót fújjon, nekiindult hadaival és egy kis sereggel közel férkőzik, hogy a császáriak hadmozdulatait szemügyre vegye, védekező álláspontot foglal el még mindig és nem tesz többet. Nem sokkal ezután Cseh—Morvaország és Szilézia követei segítséget kértek, mert siralmasan rettegtek őket a császár vallásuk miatt. Először érdekükben békésen közbenjár a császárnál, de az nem törődve vele, 1620-ban hadai élére áll, hogy ne csak könnyítsen rajtuk, de ügyüket is védelmébe vegye és a császárt enyhébb békefeltételekre szorítsa. 1620. okt. 13-án vallásháborújuk közepette Pozsony elfoglalja a császáriaktól, a következő évben átkel a Dunán és megválasztják Magyarországot királynak.”

Hangsúlyozza Bethlen Gábor iskolaalapító tevékenységét: német egyetemeken saját költségén száz szegény diákot taníttat. Ezek hazatérve az iskolák és egyházak élére kerülnek. Bár elsősorban a saját felekezetebelieknek emel kollégiumokat, de megengedi az ariánus és katolikus kollégiumok működését is. 1629-ben „Isten iránti hálából egyháza és az ország javára Gyulafehérvárt egyetemet emelt, amely összes előző jótettét megkoronázza és megáldja”. Várad díszre egy kollégium 35 tanárral, 100 diákkal. Kollégiumait alapítványokkal látta el, ezek egyike, a kolozsvári, 30 ösztöndíjjal rendelkezik. Sárospatakat a magyarországi részek legnagyobb református vallási kollégiumával tüntette ki. Itt 4 tanár, 300 diák ugyanúgy van ellátva, mint az angliaiak. Debrecen diákok jóhírű kollégiumával van ékesítve. Kassának is van kollégiuma. Megemlíti a homonnai és leleszi jezsuita kollégiumot is. Különleges gondot fordít a vallás-szabadság és tolerancia méltatására. A keresztény felekezetek méltányos pártfogását emeli ki, kivéve a szociniánusok, az unitáriusok elleni vitákat; ezek elítélésében az anglikán és más szentháromságihívő angliai felekezetek kedvében akart járni.

### *Magyar földrajzi nevek első két angol jegyzéke*

Maksai magyar földrajza előtt egyetlen részletesebb angol földrajzi leírása van Magyarországnak, és pedig a John Speede-féle: The Mape of Hungari térkép hátlapján 1626-ból. Ez a Magyarországgal körülbelül száznegyven sorban foglalkozó szöveg kevés, de számos téves közlést ad.

Erdélynek tizennyolc sor jut. Transylvaniát mint a hajdani Dacia egy provinciáját említi. Megjegyzi róla, hogy a hét szász erőd alapján nevezik Sibenburgen-nak is. Termékeny és népes tartomány, szép tüzes lovak és vad bikák nevelő helye. Lakosai sem valami szelídek helyenként. Transylvaniának északi (!) provinciája Zaculeta (Székelyföld), ahol a lakosok a törököktől és németektől elszedett hadizsákmányon élnek. A helvétre emlékeztető kormányzati rendszere, illetve rendszertelensége (want of government) van ennek a Zaculetának. A lakosoknak három fő helységük van, ahol összejönnek kormányzati ügyeiket megbeszélni, úgymint Hisdy, Corbay és Scepsy. (Az első talán Székeshíd?, a középsőt nem lehetett megfejteni, az utolsó alighanem Sepsiszentgyörgy.) Transylvaniának fő városai: Harmenstad, Alba Julia vagy Weisenberg (Alba után vessző van!), Clansenberg (sic), Schlesburg, Millenbachium és Corona vagy Cronstat.<sup>9</sup>

<sup>9</sup> ORSZÁGH László szíves közlése a birtokában levő térképről. — Erdély első részletesebb földrajza, de sajnos német helynevekkel: FRÖHLICH, David: Medulla Geographiae. 1639. 363—378. Kézirata: MTA Könyvtárának Kézirattára. Földr. O. 367. Vö. KELEMEN Lajos: Erdély leírása 1639-ből. Földrajzi Közlemények 1907. 59—71.

Maksai szövege feltűnően nagyszámú magyar földrajzi nevet tartalmaz. Ezek a következők:

Abaujvár, Alba Iulia, Baiom, Belenges, Bereghez, Berekszas, Bestercez, Bihar, Borsod, Brodogh, Buda, Cassaw, Cassovia, Clausenburgh, Coloszien, Crastnoe, Cronstat, Danubius, Debrecen, Dees, Dioszegh, Dobokenland, Echyd, Ermellyeke, Fogaras, Genevar, Geoncz, Heregsz, Hermannstadt, Heves, Homonna, Hungad, Iktar, Illyem, Jeneo, Keokeollea, Keokeolleavar, Keoreos Videke, Lelesz, Lippa, Maramaros, Maros, Medriasch, Presburgh, Radnet, Rudabaneya, Saros Patak, Sepsi, Sesburgh, Somlgo, Szatmar, Szekehlid, Szes, Szighet, Szilagy, Szolnok, Thorda, Thorden, Tibiscus, Tokai, Tokay, Torontali, Torn, Varad, Varadinum, Vgoce, Vngh, Vnghar, Weisenburg, Zabolczi, Zemelen, Zemlen.

Sok magyar helynév, köztük több nehezebb, nyomdai képe hibátlan. Helyesen írva szerepel a megyék közül: Bihar, Borsod, Heves, Maramaros, Szatmár, Szilagy, Szolnok, a városok és várak közül: Abaujvár, Bajom, Belényes, Beregszász, Beszerce, Debrecen, Fogaras, Homonna, Hunyad, Iktár, Illye, Lelesz, Lippa, Radnót, Rudabánya, Sárospatak, Somlyó, Székelyhíd, Tokaj, Torda, Torontál, Ungvár, Várad, a folyók közül a Bodrog, a Maros, az Ung. Németül írja Kolozsvár és a szász városok nevét, latinul a Dunát és a Tiszát, Gyulafehérvárt általában Alba Juliának, de két olyan nehéz szót, mint az Ermellyeke és Körösvidék teljesen magyarosan közöl. A helynevek közül Kassát Cassaw-nak, Ecsedet Echyd-nek, Göncöt Geoncz-nek írja; Budát mindig magyarul, Pozsonyt azonban németül.

Háromféle helyesírási sajátosság akad: 1. A magyar kézirat hasonló alakú betűinek félreolvasása: Belenge (Belényes), Bereghez (Beregszász), Crastnoe (Kraszna), Brodogh (Bodrog), Somlgo (Somlyó), Zemelen (Zemplén); 2. régies magyar helyesírás: Dees (Dés), Echyd (Ecsed), Jeneo (Jenő), Vgoce (Ugocsa), Vngh (Ung); 3. magyar magánhangzók átírása: Keoreos (Körös), Keokeollea (Küküllő). Következésképpen a német nevet használja a következő városoknál: Clausenburgh, Cronstat, Hermannstadt, Presburgh, Sesburgh.

### Maksai Péter, a szerző

A tanulmány végén mint szerző *Master Petrus Eusenius Maxai* neve szerepel. Maxai, azaz eddigi nevén Maksai Öse Péter nem egészen ismeretlen Erdély művelődéstörténetében. Herepei János Bod Péter nyomán nevezi így, holott éppen ő idézi Maksainak egy kolozsvári könyvtárban szereplő könyvében a Petrus Eöse Maxai bejegyzést. De Odera menti frankfurti egyetemi matrikulájának bejegyzésében is a Petrus o Maxai név található.<sup>10</sup> Haller Gábor naplójában Maksai Péterként emlegeti kétszer is.<sup>11</sup> Indokolt tehát a Maksai Péter név használata ezentúl.

Koncz József Bethlen Gábor nagy tudósai, Bojthi Veres, Bocatius, Keserű Dajka, Milotai Nyilas, Vízaknai, Laskai Csókás, Decsi Csímor és Szenczi Molnár után Balai Mihály és Z. Petri Ferenc mellett emlegeti mint „akadémikust, képzett, művelt tudós”-t. Az irodalomtörténeti lexikonok (Horányi, Szinnyei) annyit mondanak róla, hogy Angliában tanult, a canterbury-i érsek pártfogolta és hogy 1627-ben egy disszertációja jelent meg (*De justificatione hominis peccatoris, coram Deo. Alba Julia 1627*). Mint 15 éves diák, jelent volt a kolozsvári nagytemplomban Báthori Gábor lemondásakor — tehát 1598-ban született. 1622-ben az Odera menti Frankfurtban, 1623-ban Franekerben, 1628-ban Bázelen, 1629-ben Leydenben tanult. Tehát 1623 és 1629 között lehetett Keserű Dajka alatt Fehérvárott akadémikus mester.<sup>12</sup>

Jogos a feltételezés, hogy Maksai nemcsak a fejedelmi főiskolával való összeköttetései révén került Angliába, hanem magasabb megbízatásból. Kézenfekvő, hogy Bethlen Gáborról és koráról az addig megjelent irodalmat annyira ismerhette, hogy nyugodtan rá lehetett bízni egy ilyen fontos nemzetközi kiadványban a magyar fejezet megírását. Mindenesetre Maksai a legnagyobb sikerű mindazok között a magyar diákok között, akik Bethlen Gábor idejében jártak Angliában. Ezek: Szepsi Csombor Márton (1616), Kassai Bakai Benedek (1622), Corvinus M. Mihály (1623), Salánki György (1623), Thállyai János (1624), Keresztúri Bíró Pál (1625), Kecskeméti Máté (1628), a St. Andrews-i eddig ismeretlen nevű magyar költő (1628), Bánffy Hunyadi János.<sup>13</sup> Végül a fejedelem unokaöccse, Bethlen Péter és kísérete: Tóthváradai Kornis

<sup>10</sup> HERPEI János: Adatok XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Bp. — Szeged 1970. Az Adatok Angliában járt magyar diákokról és egyéb angol emlékek című fejezetben Maksairól: 420—421. Előzőn róla ua. o. I. 1965. 291—294.

<sup>11</sup> Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk. SZABÓ Károly. Kolozsvár 1855. 59.

<sup>12</sup> KONCZ József: A marosvásárhelyi evang. reform. collegium története. Marosvásárhely 1889. 562.

<sup>13</sup> Hollandia és Anglia magyar diákjainak első nemzedéke. Herepei I. m. I. 273—312. — PONGRÁCZ József: Magyar diákok Angliában. Pápa 1914. — TRÓCSÁNYI Berta: Református theológusok Angliában a XVI—XVII. században. Angol Filológiai Tanulmányok V—VI. 1944. 115—146. — Album Amicorum: OSZK Kézirattár Oct. Lat. 114. (Széchényi Ferenc könyvtárából.) — Szepsi Csombor Márton Összes Művei. Sajtó alá rendezte KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter. Bp. 1968. 414.

Mihály, Cseffey László, Bornemissza Ferenc és Pálóczi Horváth János (1628). Bethlen Péter és kísérete a legmagasabb szintű fogadtatásban részesült, I. Károly király azonnal fogadta őket, és saját udvari fogatát bocsátotta rendelkezésükre London megtekintésére. Cseffey László és Pálóczi Horváth János londoni, cambridge-i és oxfordi útjukról levelekben számoltak be gazdájuknak, Bethlen István kormányzónak, Bethlen Gábor helyettesének betegeskedése idején.<sup>14</sup>

### *Bethlen Gábor a Habsburg-barát nyugati irodalomban*

A Bethlen Gáborról szóló korabeli nyugati irodalom elsősorban a modern újság előzményében, az úgynevezett újságlevelekben található. Ezek többnyire pársoros hírcet tartalmaznak, elsősorban a harmincéves háború rövid hírei. De akadnak már ebben az időben olyan apró nyomtatványok, amelyek egy-egy hadjáratáról vagy csatájáról számolnak be.

Szerb Antal magyar irodalomtörténetében Bethlen európai hírnevéről ezt írja: „Bethlen Gábor felkelését az egész protestáns világ lélegzetvisszafojtva figyelte, egykori gazetták, a napilapok ősei, állandóan közlik a harctéri tudósításokat, még a távol Angliában is... A kor elterjedt politikai kulcsregényében, John Barclay latin nyelvű Argenisében, Bethlen Gábor Perianhelus (Erdőntúli vagyis Transylvanicus) néven szerepet játszik, mert nagy szerepet játszott a kor képzeletében.” Szerb Antal azonban félreérti Bethlen szerepeltetését, mert eltekintve attól, hogy Barclay eredeti nevén meg sem említi, beállítás a cgyáltalán nem előnyös. A német népköltészet 1623-ig hatvanhat Bethlent gúnyoló költeményt tart nyilván. Az ellene irányuló rágalmak néhány jellemző motívuma: hogy a török tette meg Erdély fejedelmének; hogy elődjét, Báthori Gábort ő tette el láb alól; hogy a csehek megsegítése csak ürügy volt a magyar korona megszerzésére; hogy osztrák hercegnőt is hatalomvágyból akart elvenni stb. Mindezeket a machiavellista vonásokat saját uralkodóiknál elviselő, de Bethlen esetében túrelmentlenül támadó élű jellemvonásokat még a francia enciklopédista irodalom is visszahangozza. Nyugtalan, határtalan becsvágyú embernek ismerik, az egész kereszténység ellen a törökkel szőtt sötét terveket, a birodalmi zavarokat kihasználva tört a magyar és lengyel királyságra.<sup>15</sup>

Révész Imre az állítólagos megbízhatatlan és kétszínű Bethlent azzal véli védeni, hogy „sokféle való és nem mindig a legegyszerűbb utakon járó praktikázásának különben más korabeli nemes alaknál, így Gusztáv Adolfnál is megtalálhatni a pártját”; Pareusra és Lockera hivatkozva pedig az evangéliumi hitet üldöző zsarnok fejedelem elleni fegyveres ellenállás esetén jogosult a külföldi igaz keresztény hatalmakat segítségül hívni. A fenti vonások mindenestre élenként ellentmondanak annak az elemzésnek, amely a protestáns felfogású isteni eredetű abszolutizmus megtestesülését véli Bethlenben látni: „Ez az abszolutizmus a religiosumba van ágyazva s mint ilyen, mindaddig megtámadhatatlan, míg az ugyancsak a vallásos hittel kiinduló fogadalom nem kél föl ellene... Ezek az írók a zsoldáros Dávid király, a kegyes és filozófus Marcus Aurelius és a világbíró Nagy Sándor fejedelmi egyéniségének szintézisére törekednek.”<sup>16</sup>

### *Bethlen Gábor, Anglia és a westminsteri szerződés*

Az angol udvar a XV. század elejétől, Zsigmond korától meg-megújuló figyelemmel kísérte a török betörését és terjeszkedését Kelet- és Közép-Európában. A londoni lengyel követ följegyezte, hogy VIII. Henrik, akitől éveken át segítséget kért II. Lajos, könnyeket ejtett, amikor a mohácsi csata hírért közölték vele. Morus Tamás Magyar Dialógusa óta visszatérő szöveg angol hivatalos nyilatkozatokban írók, történet- és földrajztudósok műveiben, hogy Magyarország a kereszténység védőbástyája. A Közép-Európa iránt egymással versengő XVI. század végi angol és orosz politika élénk érdeklődéssel fordult a magyar föld és társada-

i <sup>14</sup> LUKINICH Imre: Bethlen Péter külföldi iskoláztatásához. Századok 1911. 444–445. — Bethlen Gábor nstrukciója Kornishoz: Száz. 1911. 716–718. — Cseffey László levele Londonból 1628. ápr. 8-ról. Tört. Tá. 1881. 195–196. — Pálóczi Horváth János levele uo.-nan 1628. ápr. 18-án uo. 1884. 591–596.

<sup>15</sup> KRISTÓF György: Bethlen Gábor neve a külföldön. MNY 1931. 180–183. — LEFFLER Béla: Magyar vonatkozású német népelemek Bethlen Gáborról. Száz. 1911. 347–358. — Ua.: Magyar vonatkozású német újságok bibliográfiája. Magyar Könyvszemle 1913. 321–331. — KRISTÓF György: Bethlen Gábor alakja az egykorú német népköltészet tükrében. ProtSz 1930. 521–545. — J. TROSTLER: Gabor Bethlen in der zeitgenössischen deutschen Dichtung. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter. 1932. 82. — PÁRDÁNYI Olivér: Bethlen Gábor francia neve. ItK 1930. 163–165. — BARDOS József: Magyarország a tizennyolcadik századi francia enciklopédista irodalomban. Magyarágtudomány 1936. 235–236.

<sup>16</sup> RÉVÉSZ Imre: Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem. ProtSz 1914. 338–358. — KERECSENYI Dezső: Fejedelmek órája. ProtSz 1929. 620–621.

lom változásai felé. Fennmaradt 1595-ből Borisz Godunov cár levele I. Erzsébethez, amelyben súlyos szavakkal figyelmezteti konstantinápolyi követének a török táborban való megjelenésére Eger ostroma idején. I. Jakab maga ezersoros verset írt a lepantói csatáról. Az első török követ 1607-ben érkezett Londonba. I. Jakab kijelentése szerint minden fölé felhőt meg fog tenni a szultán ellen még akkor is, ha a török támadás segítséget jelentene saját lánya, Erzsébet férjének, Pfalzi Frigyesnek, akinek cseh háborúját ő nem helycselte. Az angol király házassági kísérlete a spanyol infánsnővel egy közös spanyol—angol törökellenes szövetség reményét is megcsillogtatta. Bacon 1617 márciusában egy szent háború tervét terjesztette a király elé, Sully herceg ugyanakkor IV. Henrik elé terjesztette egy törökellenes angol—francia szövetség ötletét. I. Jakab semmiképpen sem tartotta igazolhatónak Bethlennek a törökkel való szövetségét, és óvakodott attól, hogy őt a protestáns államok szövetségébe beengedje. Az OSzK 1909-ben megvásárolta I. Jakabnak egy fiához intézett Bethlen-ellenes levelét. Érdekes ez azért is, mert Bethlen Gábor maga a *Basilicon Dóron*-t. I. Jakab könyvét az uralkodás mesterségéről magyarra fordíttatta és tanult belőle, I. Jakab unokájának, Rupert hercegnek pedig keresztapja is lett. Anglia azonban 1623-ig birodalmi bajai miatt saját magával lévén elfoglalva, a protestáns vallási összetartozást nem tartotta eléggé nemzeti érdekűnek a távoli Erdéllyel való szövetkezésre. Utóda, I. Károly azonban 1625. december 9-én a hágai konföderációban Dániával és Hollandiával együtt biztosította Bethlent részvételének lehetőségét. Így jött létre 1626. november 30-án, éppen 350 éve az úgynevezett westminsteri szerződés, az első államszerződés Anglia és Magyarország között, amely a további kedvező diplomáciai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok alapját megvetette. Bethlen Gábor a követelt százezer tallérból negyvenezretet kapott meg, ezért 15 ezer magyarral kellett harcba indulnia a koncentrált Habsburg-ellenes támadáskor. Szekfű Gyula is elismeri Bethlen diplomáciájának nagy eredményét: „A westminsteri szerződés új korszakot nyit Erdély és Közép-Európa történetében, azt a korszakot, amikor a saját öncélúságára ébredt Erdély, a török hatalom állandó pártfogását feltételezve, a Habsburg ház nyugati ellenségeivel szövetségben tesz új és új kísérleteket a Közép-Európát reprezentáló nagyhatalom megsemmisítésére.”<sup>17</sup>

#### Angol—magyar kereskedelmi kapcsolatok Bethlen korában

Bethlen Gábornak angol diplomáciai, katonai és egyházi kapcsolatai valószínűleg kisebb fontosságúak az utóbbi időben feltárt kereskedelmi-gazdasági összeköttetéseinél.

A magyar történettudomány legújabbban a XVII. század elején megváltozó világkereskedelmi hálózat módosulásával, valamint a kelet-európai polgárosodás új igényével hozza összefüggésbe Bethlen Gábor gazdasági és kereskedelempolitikáját. A modern világgazdaság kialakulásának első időszakában még nem a tengerentúli gyarmatok, hanem éppen Kelet-Közép-Európa országai kapcsolódtak az új kereskedelmi útvonalakba. A XVI. század közepétől a textilimport dominált, a behozatal körülbelül negyven százaléka tömegfogyasztást szolgáló iparcikk, közöttük jelentős részesedésben angol posztó, vászon és szövet. Az angliai posztófajták növekvő terjedése nemcsak az újabban megtalált és kiértékelt posztócéplombákból, de számadáskönyvek számláiból, sőt, még szabóárjegyzékek adataiból is széles körben nyomon követhető Bethlen Gábor magyar területein, különösen Kassán és a Felvidéken. Az angol posztófajták, „londoni posztó”, „Englisch”, „lundis”, „londis”, „fajlundis”, „norder posztó”, „karasia”, „borsita”, „pajt”, „sajeta”, „rása”, „septas”, „frezes”, „kental”, „flanell” néven vörös, zöld, fekete színben 1618 és 1627 között nagy mennyiségben minden társadalmi réteg részére felhasználásra kerülnek nadrág, mente, dolmány, szoknya, süveg és más ruházati cikkek formájában.

<sup>17</sup> SZEKFI Gyula: Bethlen Gábor. Bp. 1929. 219. — NAGY László: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969. 383. — BENDA Kálmán: Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle 1970. 413—426. — TARNÓC Márton: Bethlen Gábor művelődéspolitikája. Helikon 1971. 331—343. — SZILÁGYI Sándor: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. Bp. 1873. A westminsteri szerződés szövege: 78—80, a hágai konföderációé: 80—89. — MARCSALI Henrik: Az angol hivatalos levéltárak Bethlen Gábor történetére vonatkozó oklevelei. Tört. Tár 1879. 539—557. — KVACSALA János: Az angol—magyar érintkezések történetéhez 1620—1670. Száz. 1892. 709—719 és 793—810. — ANGYAL Dávid: Pótlékok a Londoni Okmánytárhoz. Tört. Tár 1901. 412—423. — Uő.: Erdély politikai érintkezése Angliával. Bp. 1902. 36—75. — Bővített szöveg: Geschichte der politischen Beziehungen Siebenbürgens zu England. Bp. 1905. 17—40. — Uő.: Bethlen Gábor diplomáciájának védelme. A Magyar Nemzet Története. (Millenniumi) VI. k. 139—326. — DEPNER, Maja: Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg. Untersuchungen über die Politik Siebenbürgens während des Dreissigjährigen Krieges. Stuttgart 1938. 26—237.

Cseh—angol és román—angol kapcsolatok Bethlen Gábor korában: POLISENSKY, Josef: Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth (1462—1620). Byzantinoslavica 1933. 81—85. — Uő.: Anglia a Bílá Hora. (The Bohemian War and British Policy 1618—1620.) Praha 1949. — KLEINER, K.: Sedm set let angloceskych vztahu. London 1942. 51—61, kül. 57. — EVANS, R. J. W.: Bohemia, the Emperor, and the Porte, 1550—1600. Oxford Slavonic Papers — Okszfordszkie Szlavianszki Zapiszki. New Ser. Vol 3. 1970. — OSTWALD, Walther: English Personalities in Czech History. Contemporary Review 1940. 465—468. — IORGA, M.: Histoire des relations anglo-roumaines. Jassy 1917.

Az angol posztó nagyarányú közép-európai és magyar területre való importjának megvolt a maga megfelelő exportja. Két skót kereskedő, id. William Kate és fia, George Peter William Kate 1624. januárban Besztercebányán Bélaváry Dáviddal, Bethlen Gábor Tiszán inneni jószágkormányzójával három évre szóló szerződést kötött higany és viasz exportjára. Az ásványkincsek, valamint a higany és viasz exportját a fejedelem minőségileg sajátmaga ellenőrizte, a bányákba is eljárt, a felügyeletet maga gyakorolta. A magyar réz Nyugat- és Észak-Európa kereskedelmében fontos tényező még ebben az időben is. Az eddig ismert legkorábbi adatot, Edward Browne-nak, II. Károly király megbízottjának 1669–70-i felvidéki bányákban végzett tanulmányútját messze megelőzően már 1615-ben a felső-magyarországi bányák tanulmányozására jön ide John Baptist Merin. Az angol irodalmi és politikai tudatban már a XIII. század óta ásványkincseiről Eldorádó hírében álló Magyarország képe még VIII. Henrik és I. Erzsébet korának a valóságot jobban megismerő diplomáciai kapcsolatait is túltélte. Robert Burton, Shakespeare és Donne barátja, nagy művében, A melankólia antológiájában részletesen beszél a magyar bányákról. Burton ugyan Hollandiával állítja párhuzamba Erdélyt, hogy hangsúlyozza, nem a föld kincsei tesznek egy kis országot nagygyá, hanem az ipar és a civilizáció; Hollandiának nincs aranya, ezüstje, fája, ónja, cinkje, vasa, selyme, gyapjúja vagy féme, mégsem hasonlítható hozzá Magyarország és Erdély, a bányák e kincstára.<sup>18</sup>

### Bethlen Gábor az angol irodalomban

Bethlen Gábor korában több világhírűvé vált angol utazó járt magyar földön, útinaplóik vagy útleveleik azonban Bethlen életében nem jelentek meg, sőt, még az is ritkaságszámba ment, ha röviddel halála után kerültek kiadásra.<sup>19</sup> Így a kortárs Anglia róla alkotott képét befolyásolni nem tudták. Annál jobban hatott az angol udvar és külpolitika döntéseire az angol diplomácia egyik legnagyobb alakjának mérhetetlen mennyiségű jelentése konstantinápolyi követ korából. Ez Sir Thomas Roe (1581–1644), az angol birodalomszervezés, földfedezéstörténet és világkereskedelmek egyik legzseniálisabb úttörője. I. Jakab lánya, a későbbi cseh királyné két nyugat-indiai expedícióra küldte 1609–13 között. Ő derítette föl az Atlanti-óceán partvidékét az Amazon folyótól az Orinocóig; addig ugyanis azt hitték Dél-Amerika északi részéről, hogy összefüggő folytatása a nyugat-indiaia szigetvilágnak. 1614-ben nagykövet a Nagy Mogulnál Hindusztánban. Bombay alapítása és Brit-India megalapozása az ő műve volt. 1621 szeptemberétől 1628 májusáig a Portán volt angol nagykövet. Algirtól Erdélyig nagy karéjban hozzá tartozott az oszmán uralom alatt álló hatalmas terület. 1629-ben Guszláv Adolfnál nagykövet, 1642-től pedig Bécsben. A harmincéves háború folyamán ő volt Anglia képviselője a hamburgi, regensburgi és bécsi béke megkötésénél. Bethlen Gábor gyors és ügyes diplomáciai sakkhúzásait az első években mérhetetlen izgalommal jegyezte föl és jelentette, később azonban őszinte támogatója lett, megértette küzdelmeit — és voltaképpen kedvezőre fordult álláspontjának volt betudható, hogy Bethlen Gábor csatlakozhatott az európai protestáns szövetséghez.<sup>20</sup>

<sup>18</sup> PACH Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéseihez. Száz 1968. 869., 879. — ZIMÁNYI (MRÁZ) Vera: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Uo. 1953. 512–564., kül. 885. — SZÉKELY György: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVII. századi Közép-Európában. Uo. 1968. 27–31. — KERÉKES György: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629. Kassa 1943. 202., 224. — R. VÁRKONYI Ágnes: Bethlen, Zrínyi, Rákóczi. Történelmi személyiségek a XVII. századi Magyarországon. Valóság 1970. május 6–7. — HUSZÁR Lajos: Merchants' seals of the 16th and 17th centuries. Folia Archaeologica 1961. 187–194. Robert BURTON: The Anatomy of Melancholy. London 1926. I. 99. (Első kiadása 1621-ben, Bethlen életében még kettő: 1624-ben és 1628-ban.)

<sup>19</sup> Bethlen Gábor korában magyar földön járt angolok: MERLIN, John Baptist (1615): Beszámolója megjelent 1732-ben: A Journey. . . to the Mines of Hungary. London 1732. LITHGOW (1616-ban járt itt, naplója 1631-ben): The Total Discourse of the Rare Adventures and Painfull Peregrinations. FEST, Sándor: Lithgow Magyarországon (1616-ban). Száz. 1913. 26–29. Vö.: BAERLEIN, Henry: The Romanian Scene. London 1940. 14–16. HIBBERT, Christopher: The Grand Tour. London 1969. POYNTZ, Sydnam (naplója megjelent 1908-ban): The Relation of Sydnam Poyntz 1624–1636. London 1928. Fest: Sydnam Poyntz angol katonai kalandjai Magyarországon (1626). Történelmi Szemle 1914. 100–103. MUNDY, Peter (itt járt 1620-ban, szövege megjelent 1907-ben): Travels in Europe. Cambridge 1907. HEYLYN, Peter (itt járt 1626, megjelent 1632-ben). Újságlapok Bethlenről: J. B. WILLIAMS: A history of English Journalism. To the foundation of the Gazette. London 1908. 14., 17. — Matthias A. SHAABER: The history of the first English newspaper. Studies in Philology 1932. 551–587. — RÓNA Éva: The beginning of English Journalism. Angol Filológiai Tanulmányok IV. 1942. 54–71., kül. 759–70. Angol nyelvű röpiratok Bethlenről az Apponyi-gyűjteményben: 787, 800, 850, 2003, 2004, 2454. Az angol nyelvű röpiratok csekély számához képest sok latin, német, olasz, francia és holland nyelvű van.

Th. ČAPEK and A. Vostrovský ČAPEK: Bohemian (Czech) bibliography. A finding list of writings in English relating to Bohemia and the Czechs. New York—Chicago 1918. 89, 218, 224, 226, 228, 230, 235.

<sup>20</sup> Roe, SIR THOMAS: The negotiations of Sir Thomas Roe in his embassy to the Ottoman Porte, 1621–38. . . his correspondence with Bethlen Gábor, Prince of Transylvania. London 1740. Bethlenről: IX, XI, XIV, 28, 39, 42, 51, 54, 55, 56, 66, 70, 73, 75, 78, 93, 98, 99, 110, 114, 120, 123, 124, 127, 128, 131–135, 138, 148, 155–157, 163–164, 170, 185–187, 189, 192, 195, 196, 204–205, 226, 234, 243–248, 249, 254, 267–268, 275, 276, 280, 284, 287, 299, 304, 307, 317, 335, 336, 337, 345–346, 360, 369, 381, 383, 395, 396, 403, 405,

Roe irodalmi rangú és értékű jelentéseit nem kisebb angol klasszikus rendezte sajtó alá és adta ki, mint az első nagy angol regényíró, Samuel Richardson. Ő Roe-kiadásában, mint a lélektani mélységek iránt is érdeklődő író, valóságos regényhősként látja kiemelkedni Bethlen Gábor igazgató személyiségét. Ezt írja róla: „Annak a kornak legszámottevőbb történelmi szereplője volt, akit a törökök a császáriakkal váltakozva hol körüludvaroltak, hol meg rettegtek tőle, akárcsak Európa más uralkodói. Hadviselésben és diplomáciában korának egyik legtekintélyesebb uralkodója azáltal, hogy hatalmában állt török tanácsait irányítani. Egy számos esetben megtette, bár alárendelt és adófizető fejedelem volt; saját országát kitűnően kormányozta és áthatolhatatlan kétszínűségével korának valamennyi fejedelmét és követét izgalomban tartotta; ezt a szerepet bizonyos fokok kénytelen volt megjátszani a két hatalmas birodalom közti helyzetéből következően . . . És valóban be kell vallanunk, hogy azok a halogatások és hanyagságok, amelyekkel azoknak az uralkodóknak az oldaláról találkozott, akik az osztrák ház ellen szövöztek, valamint az angol udvar határozatlansága egyfelől, a francia udvar ingatagsága másfelől, nagyban hozzájárultak, hogy neki legyen igaza . . .”<sup>21</sup>

Bethlen Gábor hírnevének diabolikus vonásaiból eszkábált össze Bethlen-figurát és állította be Magyarországon játszódó utópisztikus regénye hősének William Godwin 1799-ben. Ez a regény volt kedvenc diákori olvasmánya Shelleynek<sup>22</sup> Lord Byron *Werner* című drámájában már nem is uralkodónak, hanem ravaszdi udvaroncnak teszi meg Bethlent.<sup>23</sup> A reformkor magyarság iránti érdeklődésének eredménye két értékes megnyilatkozás: John Paget és Thomas Watts portréja róla.

Paget Wesselényi Miklós unokahúgát, Wesselényi Polyxénát vette feleségül, így benfentes erdélyiek tolmácsolásából vehetett tudomást történelmi szerepéről: „Erdély fejedelmei közül csak kevés szerzett vagy érdemelt ki európai hírnevet. A legnagyobb kivétel Bethlen Gábor, aki Erdély sorsa fölött rendelkezett, majdnem ugyanabban az időben, amikor Cromwell Angliáé fölött; akárcsak Cromwell, ő is Kálvin hitelveinek követője volt, nagysikerű hadvezér és határozott világnézetű és fáradhatatlan energiájú férfi . . . Az a szerepe, amellyel Bethlen részt vett a harmincéves háborúban, európai fontosságot adott Erdélynek, olyat, amelyet sem azelőtt, sem azóta nem élvezett.”<sup>24</sup>

Thomas Watts, a British Museum Hungarica-gyűjteményének megalapítója az 1850-es évek nagy angol életrajzi lexikonában írt címszót róla. Ebben így ítéli meg: „Bethlen uralma Erdély számára dicsőséges volt. A harmincéves háborúban játszott szerepe európai fontosságot adott annak az országnak, melyet azóta sosem ért el; és a gyulafehérvári főiskola alapításával a civilizáció rangjára emelte. Bethlen maga nagytehetségű ember volt, fáradhatatlan energiájú és határozott nézetű hadvezér. Szigorú kálvinista és bár azt hirdette, hogy Magyarország vallásszabadságáért küzd, nem aggályoskodott, hogy az erdélyi orthodoxiától eltérőket halálra ítélje.”<sup>25</sup>

\*

Bethlen Gábor az angol irodalom és így az angol köztudat magyarságképének kimagasló alakja. Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc, Széchenyi István és Kossuth Lajos sorának az élén áll, mint a magyar történelem első újkori nemzetközi befolyású személyisége. Bonyolult jellemének és sokágú történelmi szerepének helyes megítéléséhez gyulafehérvári főiskolájának magisztere, Maksai Péter fent idézett és ismertetett tanulmányával jelentős mértékben hozzájárult. Maksai Péter nemcsak a magyar–angol irodalmi kapcsolatok történetében foglal el ezentúl jelentős helyet, de bizonyára belekerül a XVII. század magyar íróinak sorába is.<sup>26</sup>

408, 411, 412, 419, 433, 439, 440, 443, 446, 452, 458, 460, 475, 476, 478, 430–431, 486, 489, 492–493, 499, 503, 524, 529, 530, 533, 536, 538, 539, 542, 587, 568–571, 635–636, 639–641, 655–56, 664–65, 681–684, 714–716. — GÁL István: Borsos Tamás Londonban őrzött két levele. *Korunk* 1969. 932–934. — Korabell nagy angol író említése Bethlenről: FEST Sándor: Magyar vonatkozások Ben Jonson műveiben. *EPhK* 1913 206–208.

<sup>21</sup> GÁL István: Richardson Bethlen Gábor-képe egy Apponyiánában. *MKSz* 1970. 3. sz. 218–220.

<sup>22</sup> GÁL István: Shelley tudomása a magyar történelemről. *Forrás* 1973. márc. — ápr. 84–86.

<sup>23</sup> FEST Sándor: Byron magyar Gáborja. *Irodalomtörténet* 1913. II. 100–103.

<sup>24</sup> John PAGET: Hungary and Transylvania. London 1838. II. k. 264–265., 411.

<sup>25</sup> Cyclopaedia of Biography. Conducted by Ch. Knight. London 1858. Vol. I. 683.

<sup>26</sup> Szeftű Gyula már Bethlen Gábor-monográfiájában sürgette a külföldi török-irodalom magyar vonatkozású anyagának átvizsgálását. Ennek elősegítésére a következő három jelentős újabb nyugati közleményre hívom föl a figyelmet: COLES, Paul: The Ottoman Impact on Europe. London 1968. kül.: Hungary and Eastern-Europe, 79–88, The Zone of Ottoman Conquest, Balkans and Danubian Europe, 110–118, The Hungarian problem, 192–195. — BAUMER, Franklin L.: England, the Turk, and the Common Corps of Christendom. *American Historical Review* Vol. 50, 1944–1945. 26–48, kül. 46. — BURIAN, Orhan: Interest of the English in Turkey as reflected in English literature of the Renaissance. *Oriens*, V. 209–229.